

Az iskolai agresszió és zaklatás jelenségvilága, megjelenési formái

Horcsák-Szabó Kitti

kittus2020@gmail.com

SZTE JGYPK Alkalmazott Pedagógiai Intézet

Újvári Nóra

ujvari.nora95@gmail.com

SZTE JGYPK Alkalmazott Pedagógiai Intézet

Kovács-Berta Renáta

bertareni@gmail.com

A mai társadalomban a különböző oktatási-nevelési intézményekben megfigyelhető agresszió és erőszak egyaránt próbára teszi a pedagógusok, az iskolavezetők és a szülők türelmét, konfliktuskezelési és cselekvőképességét. A probléma érzékenysége nemcsak a diák-diák kapcsolatokat, hanem a tanár-diák, illetve tanár-szülő kölcsönös bizalmi viszonyt is megnehezíti. A közösségi média egyre nagyobb szerepet tölt be a kapcsolattartásban, így az iskolai konfliktusok már nem csupán a fizikai térben nyilvánulhatnak meg, hanem a virtuális közegben is. Amíg az iskolai zaklatás után az áldozat az otthonában biztonságra lelt, addig az elektronikus zaklatásnak nincsenek térbeli, időbeli korlátai, így az áldozat még szorongóbbá válhat.

A zaklatási esetek kihatnak az áldozat személyiségére, iskolai teljesítményére, ugyanakkor kortárskapcsolataiban is elszigetelődhet. Az iskolai zaklatás a passzív szemlélőkre is negatív hatással van, mind inter-, mind intraperszonális szempontból, a tehetetlenség érzése és büntület kísérti az esetek szemtanúit. Kutatási eredmények rámutatnak, hogy a zaklatás kapcsolatban áll az osztályklímával, a diákok közérzetével, tehát az iskolai agresszió nem egyéni, hanem osztály- még inkább iskolaszintű probléma. Az iskolai környezet önmagában növelheti vagy csökkentheti a zaklatásos esetek előfordulását. Az intervenció és prevenció szempontjából nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a zaklatás összetett jelenség, ezért szükséges az egyéni, családi és iskolai együttműködés kialakítása és olyan program létrehozása, mely hatékony megoldás lehet a zaklatás minden résztvevője számára.

Kulcsszavak: *bullying, mobbing, iskolai bántalmazás, pedagógus*

A bántalmazás definiálása

Az iskolai bántalmazás jelenségének kutatása az 1970-es években kapott nagyobb hangsúlyt, Dan Olweus az iskolai zaklatás témájának legelső felfedezője volt, aki az antiszociális viselkedésmódot, az emberi agresszivitást helyezte kutatásának előterébe (Olweus, 1999). A mobbing kifejezést Konrád Lorenz osztrák tudós, az összehasonlító magatartás-kutató használta először az 1963-ban megjelent *Az agresszió* című könyvében, konfliktusok egy bizonyos típusára utalva. Lorenzre úgy tekintenek, mint a viselkedésbiológia megalapítójára, az ösztönelmélet megalkotójára. A viselkedéstudománnyal foglalkozó szakemberek olyan magatartást tapasztaltak a gyerekek körében, amelyben a gyerekek egy csoportja ismétlődően és szándékosan bántalmazott egy olyan diákot, aki a normától eltérő magatartást tanúsított, és nem tudta magát megvédeni a bántalmazókkal szemben. 1969-ben Peter-Paul Heinemann svéd orvos használta erre a jelenségre a mobbing kifejezést. Vizsgálatában a gyermekek odáig mentek a kiszemelt áldozat megalázásában, csúfolásában, bántalmazásában, hogy a bántalmazás elszenvedője akár öngyilkosságba is menekült (Mazur, 2016; Csepelyi, 2000).

A német származású svéd professzor, Heinz Leymann, a téma legelismertebb képviselője az 1980-as években figyelte fel arra, hogy a mobbing nem csak az állatvilágban és a kisgyermekeknél figyelhető meg, de a felnőttek körében, a munkahelyeken is tapasztalható, ami az utóbbi évtizedekben egyre gyakrabban megjelenő probléma. Leymann, kutatásai alapján, negyvenöt olyan tevékenységet, eseményt fedezett fel, melyek a munkahelyi mobbing meglétét igazolhatják, s ezek közül bármelyik folyamatos jelenléte nagy károkat okozhat. Ezeket a tevékenységeket öt nagyobb csoportba osztotta, mint például: az egyén nem mondhatja el a véleményét, rendszeresen megszakítják a beszédét, nem beszélnek vele, levegőnek nézik, átnéznek rajta, az adott személyt a háta mögött kibeszélik, rossz hírért keltik, nem vonják be a munkába (Marton, 2006).

A hazai viszonyok között *Kaucsek* és *Simon* (1996, 2016) nevéhez kapcsolódik a munkahelyi pszichoterror vagy mobbing problematikájáról szóló kutatás. Vizsgálatukban négy jellemzőt emeltek ki, amelyek megléte esetén mobbingról lehet beszélni. Ezek a következők: rendszeresség, gyakoriság, tartósság, ellenségesség. Pszichoterrorról pedig akkor beszélhetünk, ha a közel ötven magatartás közül eggyel vagy többel valakit legalább fél éven keresztül folyamatosan zaklatnak (Kaucsek, 2014). Becslések alapján a magyar munkavállalók 5-6%-a tapasztal pszichoterrort a munkahelyén (Vajda, 2006).

Magyarországon az egészséges munkaközeg megzavarását a stressz kategóriájában diagnosztizálják. Munkahelyi pszichoterrorral összefüggésbe hozható egyéb sérelmekkel és stresszfaktorokkal intézményesen nem foglalkoznak. A stressz keletkezéséhez vezető legfontosabb tényezők: az egyes foglalkoztatási szektorokra vagy munkakörökre jellemző pszichés megterhelés, és a munkavállalók közötti interperszonális konfrontáció. A vizsgálatban részt vevő személyek egyetértettek abban, hogy a magyar társadalomban rendkívül alacsony a mobbing ismertsége (Vajda, 2006).

A mobbing és bullying fogalmának meghatározása

A mobbing az angol nyelvű szakirodalomból került át a magyar nyelvbe, a bullying, és a harassment kifejezésekkel egyetemben. A bullyingot leginkább az angol és az ausztráliai kutatók használták, míg Leymann révén a magyarban inkább a mobbing fordul elő gyakrabban. A mai napig nem egységes a terminológia használata. A bullying leginkább a fizikai bántalmazást, a durva agressziót jelenti. Ezzel szemben a mobbing esetében enyhébb formában történik bántalmazás (Klein, 2012).

A mobbing fogalmát az EU által 2000-ben a zaklatásról és erőszakról kiadott jelentés határozta meg, amely szerint olyan rendszeresen, ok nélkül megismételt, a másik személy ellen mutatott támadó magatartás, amelynek célja a célszemély megalázása, megfélemlítése. A mobbing olyan munkakörnyezetet jelent, amelyben egy csoport vagy személy megijed, vagy félni kezd egy másik személy vagy csoport negatív viselkedése miatt. Ez a tevékenység gyakran a hatalommal való visszaélés során tapasztalható rosszindulatú, gyűlölködő viselkedés.¹ „Az egyenlő bánásmód általános keretét megszabó Európai Irányelv kijelenti, hogy a zaklatás egy olyan típusú diszkriminációnak tekintendő, melynek során a megjelenő, nem kívánt viselkedés célja vagy eredménye egy adott személy méltóságának megsértése, és egy megfélemlítő, ellenséges, leértékelő, megszegényítő vagy támadó környezet létrehozása.”²

A zaklatás célját a kiszemelt áldozat megalázásaként, bántásaként határozták meg, amely szándékos, tudatos, rosszindulatú, támadó tevékenység, gyakran félelemkeltéssel társul, a jövőbeli agresszivitás lehetőségét előre vetítve, hogy a félelem akár rettegéssé fajuljon. Az elkövető örömet leli a szenvedés láttán. Coloroso szerint a bántalmazás megvalósulásának három feltétele: (1) Az elkövetés szándékos, nem baleset, nem véletlen, nem nyelvbotlás, nem figyelmetlenség. (2) Hosszú időn keresztül ismétlődő folyamat, nem egyszeri esetről van szó. (3) A kapcsolatból hiányzik a hatalmi egyensúly, az erőviszonyok egyenlőtlenek. A bántalmazott tehetetlen az erősebb, idősebb vagy szókimondóbb személlyel szemben (Coloroso, 2020).

Az agresszív viselkedés egyik fajtája az iskolai zaklatás, amelynek sajátos jellemzői vannak. Olyan viselkedési forma, amelyet szándékosan ismétlődő jelleggel hajtanak végre olyan magányos személlyel szemben, aki nem képes önmaga megvédésére. Erőszakról pedig akkor beszélünk, amikor az elkövető saját testét, fizikai-szellemi erejét, vagy éppen egy tárgyat használ fel arra, hogy szándékosan sérülést, fájdalmat, kényelmetlenséget okozzon másnak. A negatív cselekedet megnyilvánulhat a diákok egymás közti, a tanulók tanárokkal vagy más iskolai alkalmazottakkal és a tanárok tanulókkal

1 EU Tanácsi Irányelv, amely megszabja a foglalkoztatás és munkáltatási egyenlő bánásmód általános keretét. 2000/78/EK (2000. november 27.)

2 EU Tanácsi Irányelv, amely megszabja a foglalkoztatás és munkáltatási egyenlő bánásmód általános keretét. 2000/78/EK (2000. november 27.)

vagy szülőkkel szembeni erőszakos viselkedésében. Rombolásról beszélünk, ha az erőszak mások alkotásaira vagy tárgyi tulajdonára, élőlényekre, állataira irányul (Buda, 2005).

Az agresszió is része az iskolai bántalmazásnak, amelynek fő jellemzője a szándékoság, amelyet Ranschburg Jenő a következőképpen fogalmazott meg: „Agressziónak nevezünk minden olyan szándékos cselekvést, amelynek indítéka, hogy – nyílt vagy szimbolikus formában – valakinek vagy valaminek kárt, sérelmet vagy fájdalmat okozzon.” (Ranschburg, 2008. 90. o.)

Az iskolai zaklatás sokféleképpen megjelenhet, meglétét nehéz észrevenni. A téma nemzetközi szakértője, Olweus (1999) fogalmazta meg először az iskolai bántalmazás definícióját: „...a diákot zaklatás vagy elnyomás éri akkor, ha ismétlődően és hosszú időn keresztül negatív cselekedetnek teszi ki egy vagy több más diák” (Olweus, 1999. 717. o.). Ebből adódóan a fogalom lényeges komponense: az erőszak és a ciklikusság (Olweus, 1999).

Az iskolai zaklatásban résztvevők jellemzése

Az áldozatok

Olweus (1999) szerint az áldozatok feszélyezve érzik magukat, szenzitívebbek, kevesebb barátjuk van, mint a többi diáktársuknak, viselkedésük átlagos, nem bántják a többieket. Az áldozat bizonytalanul gondolja magát, nem tudja elkerülni a problémás helyzeteket, és megvédeni saját magát (Buda és Péntek, 2010). Esetenként azért bántják az áldozatokat, mert valamilyen szemszögből „furcsának” tűnnek, eltérnek az átlagostól, ezzel vonják magukra a figyelmet. Az áldozatot többször ok nélkül támadják meg, amire sem megfelelően reagálni nem képes, sem magát megvédeni nem tudja, ezért ismétlődő jelleggel, újra és újra bántalmazni fogják. A zaklatások miatt az áldozat szorongása egyre nő, aminek következtében elszeparálódik az osztálytól, ez pedig újabb támadás indoka lehet, így jön létre az ördögi kör. Buda szerint az adott csoportban hatalmi pozícióval rendelkező zaklató támadása ellen még egy viszonylag jó társadalmi helyzetű diáknak is nehéz megvédenie magát (Buda, 2008).

Zaklatók

A bántalmazásban a másik meghatározó személy a zaklató. Sokan úgy hiszik, hogy ezek az egyének durvábbak, agresszívabbak, rosszabb családi háttérrel rendelkeznek, mint nem zaklató társaik. Buda (2008) szerint a zaklatók önfegyelme csekélyebb, viszont többnyire ezek a gyerekek népszerűek, és kiváló szociális intelligenciával rendelkeznek. A zaklatók számára fontos a szociális hatalom, ezt igyekeznek minden eszközzel

megszerezni, és megtartani. A készségeiket hajlamosak arra használni, hogy másokat manipuláljanak. Ez sok esetben azért történik, mert a szociális intelligenciához nem társul az egyensúlyra való törekvés és kellő empátia. Családi háttérrel tekintve, a zaklatók családjában nagyobb számban figyelhető meg a gyermekkel kapcsolatos gondoskodás és pozitív példa hiánya, valamint előfordulhat érzelmi és testi bántalmazás. A zaklatásnak négy sajátossága van *Coloroso* (2014) szerint: egyenlőtlen erőviszonyok, fájdalom okozása, szünni nem akaró fenyegetettség, és a terror. *Figula* (2011) szerint a zaklatóknak nem csak diáktársaikkal, hanem a felnőttekkel (pedagógusokkal, szülőkkel) szemben is erőszakos a viselkedése. Áldozataikkal szemben alig vagy egyáltalán nem mutatnak empátiát, magukkal kapcsolatban pozitív önképpel rendelkeznek.

Szemlélők

Buda (2008) szerint, minden olyan jelenlévő, aki nem áldozat vagy zaklató, a szemlélők csoportjába tartozik. Az ő funkciójuk nagyon fontos, hiszen rajtuk keresztül érhet véget a zaklatás. A szemlélők között is megkülönböztethetünk csoportokat az erőszak, áldozat és a zaklató iránti attitűdjüket illetően, továbbá az alapján is, hogy mennyire tudják felvállalni ezeket tetteikben. *Figula* (2011) szerint a szemtanúk nélkülözhetetlen szerepet töltenek be az iskolai erőszakban. Vannak közöttük, akik a zaklató oldalán kapcsolódnak be a támadásba, vannak, akik az áldozat védelmezői, egyesek pedig végig pártatlanok maradnak az ilyen szituációkban. *Nagy, Körmendi és Pataky* (2012) szerint a zaklatót támogatók között megkülönböztethető a csatlósok/követők csoportja, akik támogatják és erősítik a támadó, erőszakos tevékenységet. A csatlós passzív zaklató, aki verbális buzdítással a bántalmazót erősíti, de fizikailag nem vesz részt a bántalmazásban. És van egy önálló csoport, a passzív támogatóké, akik nem működnek közre a zaklatásban, de a bántalmazáshoz való viszonyulásuk szintén pozitív. A tétlen nézelődők kívülállókként szerepelnek az iskolai bántalmazásban, nem hajlandók észrevenni a körülöttük történő eseményeket. Tétlen szemlélőként nem foglalnak állást senki/semmi mellett, vagy azért, mert nem érdekli őket, mi zajlik körülöttük, érdektelenek, vagy az is előfordulhat, hogy ezt az alternatívát tartják a legbiztonságosabbnak. A szemlélők tétlenségének oka legfőképp a félelem. Az áldozat védelmezői elítélik a zaklatást, és sokszor az áldozatok segítségére sietnek. Mindemellett vannak olyan tanuló is, akik passzív védelmezők, elítélik a zaklatást, empátiát tanúsítanak a bántalmazott irányába, de félnek, nem mernek beavatkozni. Ez bennük komoly belső konfliktust, ingerlékenységet válthat ki. A zaklatás szereplői szerepet válthatnak, áldozatból is válhat a későbbiekben zaklató (*Buda*, 2008).

A bántalmazás formái

Az iskolában, az osztálytermekben normális körülmények között is jelentkeznek konfliktusok, de ezeket a legtöbb esetben meg lehet oldani a viselkedési szabályok betartása mellett vagy a pedagógusok megfelelő hozzáállásával. Abban az esetben, ha a tanár nem vállalja fel a kezelését, akkor a konfliktus tovább élesedik, és kialakulhat a mobbing. Leymann szerint egy elmérgesedő, kezeletlen konfliktus idézheti elő a mobbingot, amely történhet magában a konfliktushelyzetben, de akár a konfliktus után több héttel vagy hónappal is kialakulhat (Leymann, 1990).

A bántalmazás többféle viselkedésen keresztül valósul meg, amelynek formáival és kategorizálásával több szakember is foglalkozott. A legismertebb az *Orpinas* és *Horne* (2011) által megfogalmazott négy kategória: a fizikai, a verbális, a kapcsolati és a szexuális zaklatás, amely lista az utóbbi időben kibővült az internetes zaklatással. Minden esetben meghatározó a hatalmi viszonyok egyenlőtlensége, melyen túl a kategóriákra az alábbiak a legjellemzőbbek:

- A fizikai zaklatás a leglátványosabb, a legkönnyebben felismerhető forma, amely ritkán jelentkezik önmagában. Gyakran megelőzi vagy kapcsolódik hozzá verbális vagy kapcsolati bántalmazás. Kisebb korban csipkedés, karmolás, bökdösődés, harapás formájában mutatkozik meg. A nagyobbak esetében bővül a lista pofozkodással, rugdosással, fojtogatással, egyéb erőszakos korlátozásokkal, a másik tárgyainak, személyes dolgainak megrongálásával, eltulajdonításával. A fiúk körében gyakoribb, de a lányok közt is előfordul (Kónya, 2014).
- A szóbeli vagy verbális zaklatás a legelterjedtebb. A „legnépszerűbb” zaklatási forma a káromkodás, bizonyos szitokszavakat már a legkisebbek is „kötőszóként” használnak, nemtől függetlenül. A verbális zaklatás kezelése nehéz, hiszen a kimondott szó visszakövethetetlen, de nagyobb károkat okozhat, mint a fizikai bántalmazás, mert a bántalmazott önértékelését rombolja le. Különösen a kisebb gyermekek tudják nehezen függetleníteni magukat a sértésektől, a bántó jelzőktől. A verbális bántalmazás lehet sértegetés, gúnyolódás, megalázó megjegyzés, csúfolódás.
- Kapcsolati zaklatásról akkor beszélünk, amikor a bántalmazott személyt elutasítják a társai, az addigi baráti társasága, azaz kiközösítik, pletykálnak az áldozatról, a barátait ellene hangolják. Ez a bántalmazási forma a lányoknál gyakrabban fordul elő, mint a fiúknál. Különösen a kamaszkorban okozhat jelentős károkat, amikor a gyerekeknek fontossá válik a kortársak részéről az elfogadás. A külső szemlélő számára az egyik legnehezebben nyomon követhető bántalmazási forma, mert egészen finom jelzésekkel is kifejezhető, mint a fintor, egy lenéző tekintet, gúnyos mosoly, ellenséges gesztusok, rosszindulatú pletyka terjesztése (Kónya, 2014).
- A szexuális zaklatásról nem csak szexuális erőszak esetén beszélünk, hanem akkor is, ha valakit nemi hovatartozása miatt megaláznak vagy kiszolgáltattat

helyzetbe hoznak. A megnyilvánulási formái lehetnek obszcén kifejezések, szexuális tartalmú megjegyzések és gúnynevek, szexuális tartalmú üzenetek vagy rajzok küldése, trágár viccek mesélése, rámenős ajánlattételek, nemi jellegű pletykák terjesztése. Az ilyen fajta bántalmazás a kamaszkor sajátja, rombolja az elszennvedő önértékelését, testképzavart okozhat. Az érzékenyebb gyermekek visszahúzódóvá, gátlásossá válhatnak, pszichés problémák, tanulási nehézségek, később pedig kapcsolatteremtési gondok alakulhatnak ki. A felnőttek számára nehezen észrevehető, a tanulók pedig nem szívesen beszélnek róla a felnőttekkel.

- Az internetes zaklatás (cyberbullying) az a viszonylag új jelenség, amikor az áldozat elleni támadásokhoz technikai eszközöket használnak a támadók. Az élet számos területén, így a kapcsolattartásban is hatalmas segítséget nyújt az internet, de sok veszélyt is rejteget, különösen a gyermekek számára. Az állandó online jelenlét miatt soha nem lehet biztonságban a kiszemelt áldozat, bármikor elérhetik a fenyegető üzenetek, a megalázó tartalmak (*Orpinas és Horne, 2011, idézi Siegler, 2020*). A zaklatók egyetlen kattintással képesek olyan tartalmakat megosztani a társukról, ami rövid időn belül az egész világhálón megjelenhet, s könnyen gúnyolódás tárgyává teheti az áldozatokat. Korábbi zaklatási platformként működtek az e-mailek és sms üzenetek, manapság már a közösségimédia-felületek a népszerűbbek, többek között a Facebook, Instagram, Tik-Tok stb. (*Boross, 2006*). A bántalmazó létrehozhat hamis profilt, amin keresztül az áldozattal felveheti a kapcsolatot, és durva/sértő üzeneteket küldhet neki. De felhasználhatják az áldozat adatait és képeit is, amivel személyiségi jogsértést, bűncselekményt követnek el (*N. Kollár és Szabó, 2017*).

A verbális forma a leggyakoribb a fiúk és a lányok körében is, miközben a testi bántalmazás főként a fiúknál, míg a kapcsolati zaklatás a lányoknál gyakoribb (*Coloroso, 2014*). Az iskolai bántalmazásban a verés mellett jellemző még a tanuló felszerelésének megrongálása, elvétele, használata, csúfnevek kitalálása. De előfordulhat a legsúlyosabb verzió, a fegyveres támadás, vagy akár gyilkosság is (*Boross, 2006*). Az iskolai zaklatás csúcspontja a korai serdülőkorra esik, a középiskolai évek elteltével redukálódik a gyakorisága. A fiúk jelentősebb arányban találhatók a bántalmazók csoportjában, ellenben az áldozatok közt a nemek aránya kiegyenlített (*Figula, Margitics, Pauwlik és Szatmári, 2011*).

Hazai és nemzetközi kutatási eredmények

A zaklatók aránya 5%-tól 27%-ig, az áldozatoké pedig 7%-tól 18%-ig mozog a többszáz közzétett kutatás alapján. *Buda (2008)* több mint tízezer gyermeket kérdezett meg kutatásában, és arra a következtetésre jutott, hogy hazánkban 5-10% azoknak a száma, akik zaklatásban érintettek. Ez az jelenti, hogy a vizsgált időszakban a számuk elérte az 50-60.000 főt, amelyből a zaklatók aránya 14%, az áldozatoké 13% volt. A nemzetközi

összehasonlításban Magyarország a középmezőnyben helyezkedik el a WHO szervezésében végzett nemzetközi vizsgálat alapján, ahol Svédország volt a vizsgálat idején a legjobb helyzetben, az áldozatok aránya 6%, a zaklatóké pedig 5% volt (Buda, 2008). Buda (2009) szerint a zaklatás következtében nemcsak az áldozat szenved, hanem az osztályközösség hangulata is romlik.

DeLara (2016) szerint az áldozattá válás társadalmi elszigeteltséghez vezethet, az áldozatok többnyire alacsonyabb iskolai végzettségűek, jellemzőbb rájuk a munkanélküliség, baráti kapcsolataik szegényesek, és a szociális támogatásokhoz kevésbé férnek hozzá. Allison, Roeger és Reinfeld-Kirkman (2009) kutatásukban, dél-ausztrál származású felnőtteket vizsgálva, a megkérdezettek egyötöde tapasztalt iskolai tanulmányai során zaklatást. Azok a személyek, akiket bántalmaztak, lényegesen alacsonyabb mentális és fizikai egészségi mutatókkal rendelkeztek, mint azok, akiket nem zaklattak. Boulton (2013) kutatásában 23 év feletti egyetemista populációban vizsgálta a zaklatás hatásait (N=582), eredményei szerint a gyermekkorban átélt zaklatás, áldozattá válás, rövid távú negatív hatásai mellett, felnőttkorban társadalmi szorongást válthat ki.

Általánosságban elmondható, hogy a felnőttkori jóllét erősen korrelál a gyermeki élményekkel. A kedvezőtlen eseményeket átélő gyermekek minden szempontból kedvezőtlen felnőttkori eredményeket mutatnak. A következtetéseket Angliában végzett kutatás alapján vonták le, melyben 18 évnél idősebb felnőtteket kértek arra, hogy emlékezzenek vissza a kora gyermeki élményeikre (Bellis, Hughes, Jones, Perkins és McHale, 2013).

Az egyes országokban végzett vizsgálatok alapján a szakemberek megfogalmazták az iskolai bántalmazásra jellemző tendenciákat. Az életkor alapján a kortársbántalmazás az általános iskola alsó tagozatában kezdődik, és a 6-8. osztályban éri el a csúcspontját. A fiúk között magasabb a zaklatók aránya, akikre inkább a zaklatás direkt formája jellemzőbb. A lány bántalmazók a finomabb, verbális módszereket alkalmazzák, amelynek pszichológiai hatása ugyanolyan erős lehet, mint a fizikai bántalmazás (Margitics, Figula és Pauwlik, 2010; Buda, Kőszeghy és Szirmai, 2008). A szakértők összegyűjtötték azokat a viselkedésmintákat, amelyeket megfigyeltek azoknál az egyéneknél, akik áldozattá váltak. Jellemző volt rájuk az önbizalomhiány, a népszerűtlenség, a hiányos szocializációs képesség, a túlzott megfelelni akarás. A társaiknál szorongóbbak, csendesebbek, érzékenyebbek, a közösségben magányosabbak, nincsenek barátaik, fizikailag gyengébbek társaiknál. Ezzel szemben a zaklatók fizikailag erősek, elfogadják az erőszakot, alacsony empátiával rendelkeznek. Fontos számukra a szociális hatalom, amelyet szeretnek mások előtt is demonstrálni. Ennek ellenére népszerűségük átlagos vagy átlag alatti (Olweus, 1999; Mihály, 2003).

Figula (2004) kutatásában 505 fiatalt vizsgált, az eredmények alapján a diákok a csúfólást nevezték meg, mint a bántalmazás leggyakoribb formáját. Buda Hajdú-Bihar megye 23 általános iskolájában végzett kutatást, és a szerepek megoszlásán túl az események gyakoriságára is rákérdezett. A szerepek tekintetében 26,7% zaklató, 13,6% áldozat és 5,5% zaklató áldozat volt. A bántalmazási esetekkel kapcsolatban azt találta, hogy a diákok

legnagyobb százaléka a csúfolást (40%) azonosította, ami összhangban van a nemzetközi kutatások azon megállapításaival, hogy ez a leggyakoribb forma. Ezt követték a „piszkálás” (20%), a kiközösítés (14%), a bántalmazás enyhébb formái, mint a lökdösődés, „ütés” vagy hajrángatás (13%) és a verés (11%). A legritkábban mások tulajdonának elvétele és megrongálása (5%), pletykaterjesztés (3%) és fenyegetés (1%) fordult elő. Az áldozat által észlelt gyakoriság, jelentősen eltért az áldozat osztálytársai által észlelttől (Buda, 2015). A korábbiaknak megfelelően a zaklatás az általános iskola alsó tagozatában veszi kezdetét, és a felső tagozaton éri el tetőpontját, 6–8. osztályban (Rose, 2010).

Berta és Dombi (2017) vizsgálatában azt találta, hogy a fiúk 77%-a volt zaklató, a lányok inkább az áldozati (62,5%), és szemlélői szerepben (54,15%) fordultak elő nagyobb arányban. A zaklatók szerint az áldozat a pusztja jelenlétével is kiváltja az agresszív viselkedést (24,5%), ami lokalizáció szempontjából az osztályteremben történik, a szünetben (20,9%), az iskola folyosóján (15,5%) és az udvaron (15,5%). A szubjektív érzetet tekintve az osztálylétkört a szemlélők érzik a legkomfortosabbnak, a zaklató áldozatok pedig a legdiszharmonikusabbnak.

Siegler vizsgálta, hogy a diákok mennyire képesek megérteni diáktársaik szubjektív élményeit az iskolai bántalmazásról szóló elbeszélések által. A tanulók többsége a saját pszichológiai aspektusát részesítette előnyben. Három magyarországi oktatási intézményt vizsgált (Budapest, Martfű és Barcs), 138 kilencedikes tanuló visszajelzése került elemzésre. Az elkövető aspektust egyetlen tanuló sem választotta (Siegler, 2020).

Az iskolai bántalmazás következményei

Abban az esetben, ha egy konfliktus egyik szereplője megjegyzések céltáblájává válik, akkor vele szemben valósul meg a nem fair viselkedés, és elkezdődik a pszichoterror. Az áldozat vagy visszatámad az őt bántalmazóval szemben, és ezzel újabb konfliktust generál, vagy visszahúzódik, ami a támadót újabb támadásra bátorítja. Sok esetben a támadások miatt a tanulásba menekül az érintett személy, így a javuló teljesítmény miatt nem is tűnik fel azonnal a zaklatás ténye, de az egyén fokozatosan kizorul a csoportból. A szakemberek szerint ez is oka annak, hogy a mobbing nehezen felismerhető. A csoport tagjai, ha észre is veszik a körülöttük zajló igazságtalan folyamatokat, nem állnak ki a megtámadott személy mellett. Ennek oka lehet a konfliktuskerülő magatartás, a félelem attól, hogy ők lehetnek a következő áldozatok, vagy csupán a csoportban eddig kiharcolt helyzetüket féltik (Kaucsek és Simon, 2016).

Az agresszív viselkedés célpontjai az áldozatok, akik az ismétlődő, elhúzódozó bántalmazás hatására egyre inkább elzárkóznak a közösség tagjaitól, magányossá, szorongóvá válnak, hajlamosak lesznek a depresszióra, megnő a félelemből adódó iskolai hiányzásaik száma, többet gondolnak az öngyilkosságra, amelyet esetleg végre is hajtanak. Mindenképpen a közösség periferiájára kerülnek, csökken a támogatottságuk, ha voltak is barátaik, azok elpártolnak tőlük (Révész, 2007). Pszichoszomatikus tünetek közé

tartozik a gyomor-, hát-, és fejfájás, alvászavar, valamint a depresszió (Buda, 2008). Konfliktushelyzetben, amikor a cél a túlélés biztosítása, a szervezet felkészül a harcra vagy a menekülésre. Az egyén empátiás készsége romlik, a másik irányából csak a rossz, negatív jelzéseket veszi. Az értékelés tehát szelektívvé válik, amelynek segítségével megerősítést nyernek az előítéletei. A jót hajlamos magához kötni, a rosszat a másikkhoz. Viselkedése is beszűkül, egyre inkább agresszív cselekvési minták jellemzik. Elvesztheti a viselkedése felett a megmaradt kontrollt, szándékain túl cselekszik, olyat mond vagy tesz, ami nem szolgálja a konfliktushelyzet konstruktív megoldását (Séra, 2001).

A bántalmazási folyamat minden szereplőjén nyomot hagynak az események. Szakemberek vizsgálták azt is, milyen következményekkel jár az iskolai bántalmazás a közösség tagjaira. A zaklató a bántalmazás kezdeményezője és irányítója, aki felhasználja társait célja eléréséhez. Annak érdekében, hogy társai elismerjék, nem riad vissza a fizikai bántalmazástól, a manipulációtól sem. Abban az esetben, ha a bántalmazás sikerrel jár, újra és újra fenyegeti társait, hogy hatalmát megerősítse. Az összes energiáját erre fordítja, így nem tud elsajátítani olyan viselkedési formákat, amelyek segítenék a beilleszkedését a normál csoportokba. Így egyre inkább a deviáns viselkedésű közösségek tagjává fog válni (Buda, Kőszeghy és Szirmai, 2008).

A közösség tagjai is szereplőivé válnak a zaklatási folyamatnak, akkor is, ha abban aktívan nem vesznek részt. Jelenlétükkel és viselkedésükkel támogatják a zaklatót, vagy pedig a bántalmazó védelmére kelnek (Twemlow, Fonagy és Sacco, 2004).

A szakemberek vizsgálatai azt bizonyították, hogy abban az esetben, ha a bántalmazó megerősítést kap a közösség tagjaitól, akkor ez igazolja a viselkedését. Amikor nem védik meg a közösség tagjai az áldozatot, akkor nem csak további teret adnak a bántalmazásnak, de a segítségnyújtás elmaradása miatt lelkiismeretfurdalás is gyötörheti őket, elveszíthetik szociális érzékenységüket is. A közösségben zajló bántalmazás láthatóan nem csak két ember magánügye, mert hatással van az egész közösség életére. Abban az esetben, ha a zaklatások mindennapossá válnak, akkor az osztály légköre megromlik, mert az osztály hatalmi játszmák színterévé válik, és a bizalmatlanság lesz jellemző a tanulókra a társas együttélés és az építő jellegű tanulás helyett (Buda, 2008).

Kónya (2014) szerint a hosszan tartó szorongás, a testi sérülések mellett, az önértékelés csökkenésében figyelhető meg. A zaklatás hatása hosszabb időre terjed ki, akár a felnőttkori életet is negatívan befolyásolhatja.

Mit tehet a szülő?

A családok a társadalomban megtalálható magatartásmintákat közvetítik, amelyek a gyermekek számára meghatározóak, hisz azoktól tanulja ezeket, akikhez érzelmileg kötődik. A szülők viselkedése az egyetlen lehetséges minta a gyermekek számára mindaddig, amíg más magatartásformával nem találkoznak. A családban tanult viselkedési normák nagymértékben meghatározzák a gyermekek későbbi viselkedését. A példa

hatása az egész személyiségre kiterjed, a munkához való viszonyulástól kezdve, az emberekkel való kommunikáción át mindenre rányomja bélyegét a családból hozott minta (Cseh-Szombathy, 1995).

A bántalmazás felismerése nem egyszerű feladat a szülők számára. A gyermekek sok esetben titkolóznak, nem mernek segítséget kérni, szégyenlik a velük történeteket, hibásnak érzik magukat, vagy félnek a megtorlástól. Első alkalommal a szülők általában nem tulajdonítanak jelentőséget a problémának, csak gyermekes csínytevésként kezelik, amit a gyermekkor természetes velejárójának tartanak (Coloroso, 2020). A szülőknek akkor is fel kell figyelniük a gyermeküknél jelentkező jelekre, ha az nem tud vagy nem akar róla beszélni. Árulkodó jel lehet az alvásproblémák megjelenése, nehezen alszik el, rémálmai vannak, mindig fáradt, ingerlékeny, étvágytalan, vagy mindig éhesen érkezik haza, pedig több adag ételt visz az iskolába. Ok nélküli hasfájásról, hányingerről, fejfájásról panaszkodik, amire nincs orvosi magyarázat (Neprasková, 2020).

A testi változásokon túl megváltoznak a bántalmazott gyermekek otthoni szokásai is, visszahúzódobbak, zárkózottabbak lesznek, nem szívesen vesznek részt a családi tevékenységekben. Máskor indulatosakká válnak, hangulati ingadozás jelenik meg náluk. Megjelenhetnek szorongásra utaló jelek is, mint a körömrágás, hajcsavargatás vagy tépkedés, pánikrohamok, iskolai teljesítményromlás, motivátlanság, elmaradoznak a barátai, nem szívesen megy társaságba. Nagyon fontos jelzés lehet, ha otthonról eltűnnek a dolgai, hirtelen több adag ételt visz iskolába, pénzt vesz ki szülei pénztárcájából, nem az eddig megszokott útvonalon közlekedik. Ruházata gyakran szakadt, hiányos, és a testen is gyakoriak a sérülések (Frank Bozóki, 2020).

Nehéz dolga van a szülőnek, ha a gyermeke bántalmazó, mert nem könnyű tudomásul venni a tényt, hogy másokat bánt a gyermekük. Esetleg csak apró jelekből tud következtetni gyermeke nem megfelelő viselkedésére. Ilyen lehet, amikor minden ok nélkül kegyetlenkedik a testvérével, más gyerekekkel, vagy akár állatokkal is. Beszélgetés közben folyamatosan rosszindulatúan, kárörvendően beszél társairól, felnőttekről, eseményekről. Figyelmeztető jel lehet a szülők számára, ha többször pénzt, idegen tárgyakat, eszközöket találnak gyermeküknél, amire nem tudnak megfelelő magyarázatot adni. Abban az esetben, ha a fenti jeleket tapasztalja, vagy azok közül néhányat felismer, mindenképpen lépéseket kell tennie a szülőnek. Elsőként azt kell végiggondolnia, hogy szülői magatartása mennyiben járulhatott hozzá a probléma kialakulásához, mennyiben kell változtatnia viselkedésén gyermekével kapcsolatban. Az az ideális, ha a gyermek és a szülő közötti kapcsolat olyan, hogy a történeteket nyugodtan meg tudják beszélni, és a gyermek érzi a szülő támogató segítségét. Mindenképpen ki kell deríteni, mi is történt valójában. A bántalmazott gyermekkel meg kell értetni, ha az iskolában jelzi a zaklatás tényét, akkor az nem árulkodás. A zaklató gyermek szüleinek nem az a feladata, hogy elbagatellizálják a zaklatás tényét, de az sem, hogy hasonló módon viselkedjenek gyermekükkel, ahogy ő másokkal, hanem meg kell értessék vele cselekedete helytelenségét. El kell magyarázni a zaklató gyermeknek, hogy a viselkedésén változtatni soha nem késő (Coloroso, 2020).

Megoldási lehetőségek az iskolában

A maradandó változás kialakítása hosszú folyamat, amit folyamatosan tudatosítani kell az iskola tanulóiban, hogy ezt csak lépésről lépésre lehet megvalósítani. A különböző módszerek alkalmazása az egyéni önismeret fejlesztését éppen úgy magában foglalhatja, mint a csapatépítő tréningeket. Az utóbbi évtizedekben több olyan konfliktuskezelő tréning, önismereti tanfolyam, csapatépítési technika, kommunikációs gyakorlat terjedt el, amely a partnerek együttműködésére épül, a konstruktív problémamegoldáshoz szükséges képességek fejlesztését célozza. A pedagógusoknak kell képessé válniuk, hogy tanítványaikban kialakítsák, fejlesszék a konfliktuskezeléshez szükséges képességeket, hogy többet telessenek a stressz, a mobbing kialakulása ellen (*Budavári-Takácsi, 2011*).

Az oktatási intézményekben az érzelmi intelligencia fejlesztése legalább olyan fontos, mint az értelmi intelligenciáé, ami nem önállóan, hanem az oktatási, módszertani folyamatok során valósul meg. A pedagógusok személyes tulajdonságai, valamint az intézmény által képviselt értékek megnyilvánulnak a konfliktuskezelési szokásokban, amelyek nagy hatással vannak a diákok konfliktuskezelési szokásaira. Az érzelmi nevelésnek a gyermeknevelésben is kulcsszerepet kell kapnia, mert az érzelmi intelligencia pozitívan befolyásolja a csoport teljesítményét, és összefüggést mutat a konfliktuskezelési módok megválasztásával is. Az iskolákban egyre népszerűbbé válnak az olyan nevelési-oktatási módszerek, amelyek szintén segíthetik a gyermekek érzelmi nevelését. Ilyenek: a kooperatív tanulás, a páros és csoportos munkavégzés, a különböző témnapok, témahetek (*Buda és Péntek, 2010*).

Fontos az is, hogy konfliktusfajták szerint elkülönítsék a beavatkozás lehetséges formáit, kiderítsék a lehetséges kiváltó okokat, és összefüggésbe hozzák az egyének személyiségével. Erre a megfelelő személy alsó tagozatban a tanító, aki szinte folyamatosan jelen van a csoportban. Felső tagozatban az osztályfőnöki órák alkalmasak erre. Az egyéni problémák kezelésére nagyon jó lenne, ha minden iskolában mentálhigiénés szakember, pszichológus segítené a diákokat egyéni problémáik megoldásában. A bántalmazás elleni programok gerincét az osztályokban tartott foglalkozások alkotják, ahol közös megbeszélés után elfogadásra kerülhetnek azok a szabályok, amelyekben meghatározzák az elvárt viselkedést, a társas érzelmi készségek fejlesztését, az együttműködést, a közös problémamegoldást, a segítségnyújtást a közösségi normák szellemében. A pozitív iskolai légkör hozzájárul ahhoz, hogy az iskolai bántalmazás minden szereplője ki tudjon lépni eddigi szerepéből. Meg kell tanítani a diákokat önmaguk megismerésére, és a konfliktuskezelésre. Mindenekelőtt szerethetőségüket kell megerősíteni, önbizalmukat növelni, valamint a szabadidejük eltöltésének hasznos módjait kell megtanítani a gyakorlatban is. A fejlesztő munka eredményeként várható, hogy a résztvevők attitűdjeikkel, érzéseikkel, értékeikkel, tapasztalataikkal, saját élményeiken

keresztül fejlődhetnek, fejleszthetik azon képességeiket, hogy a kialakult konfliktushelyzetekre, az általuk észlelt vagy tapasztalt problémákra válaszlépéseket telessenek, változást tudjanak létrehozni (Jármi, 2019).

Abban az esetben, ha az osztályközösségen belül végzett munka nem vezet eredményre, külső segítséget kell kérni. Először az iskolán belüli lehetőségeket kell igénybe venni, mint a tantestület, az iskola vezetősége, szociális munkás, iskolapszichológus. Eredménytelenség esetén ajánlatos a gyermekjóléti szolgálatához fordulni, ahol külsős szakemberekhez, szakpszichológushoz irányíthatják a gyermeket. A szülőkkal való együttműködés ebben az esetben különösen fontos (Buda és Péntek, 2010). A folyamatos tájékoztatás mellett ismertetni kell az elérhetősegeket is, ahol a gyermek segítséget kérhet, mint például a Kékvonal segélyhívó, vagy olyan online applikációk, mint a megfélemlítés.hu, unicefHelpAPP, hosoktere.org stb. Abban az esetben, ha az iskola rendszerszintű megoldást keres, akkor a Békés Iskolák kezdeményezéséhez érdemes csatlakozni (www.bekesiskolak.hu).

Ezek a feladatok rengeteg többletmunkát, plusz energiát követelnek a pedagógusoktól és az iskolavezetéstől. Ahol a pedagógusok képesek megőrizni toleranciájukat, képesek a konfliktushelyzeteket kommunikációval, egyedi szintű kezeléssel, érdemben feloldani, módszereik meghozzák a kívánt eredményt. Ne gondoljuk, hogy eszköztelenek vagyunk a bántalmazással szemben, és minél előbb adunk segítséget, annál előbb tudjuk megakadályozni a bántalmazó viselkedést.

Irodalom

- Allison, Spephen, Roeger, Leigh és Reinfeld-Kirkman, Nova (2009): Does school bullying affect adult health? Population survey of health-related quality of life and past victimization. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, **43**. 1163–1170.
- Bellis, Mark A., Hughes, Karen, Jones, Alison, Perkins, Clare és McHale, Philip (2013): Childhood happiness and violence: A retrospective study of their impacts on adult well-being. *BMJ Open*, **3**. 9. sz.
- Berta Renáta és Dombi Edina (2017): Az iskolai zaklatás körforgása: az iskolai zaklatás és az osztálylégkör kapcsolatának vizsgálata 12-14 évesek körében. *Magyar Pedagógia*, **117**. 3. sz. 257-274. DOI: 10.17670/MPed.2017.3.257
- Boross Ottilia (2006): Basák az iskolában. *Iskolakultúra*, **16**. 11. sz. 33–39. <https://www.iskolakultura.hu/index.php/iskolakultura/article/view/20527/20317> (2023.04.05.)
- Boulton, Michael J. (2013): Associations between adults' recalled childhood bullying victimization, current social anxiety, coping, and self-blame: Evidence for moderation and indirect effects. *Anxiety Stress Coping*, **26**. 3. sz. 270-292.
- Buda Mariann (2005): *Tehetünk ellene? A gyermeki agresszió*. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest.
- Buda Mariann (2008): Iskolai erőszak, iskolai zaklatás. *Fordulópont*, **10**. 3. sz. 11-25. http://www.fordulopont.hu/FP-41_buda.pdf (2023.04.05.)

- Buda Mariann (2009): Közérzet és zaklatás az iskolában. *Iskolakultúra*, 19. 5-6. sz. 3-15. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00011/00138/pdf/2009-5-6.pdf> (2023.04.05.)
- Buda Mariann (2015): *Az iskolai zaklatás*. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen. https://mad-hatter.it.unideb.hu/portal/displayDocument/Szervezeti%20t%C3%A1rak/Egy%C3%A9b%20szervezeti%20egys%C3%A9gek/Tan%C3%A1rk%C3%A9pz%C3%A9si%20K%C3%B6zpont/Kiadv%C3%A1nyt%C3%A1r/28%20%C3%B3r%C3%A1s%20szakm%C3%B3dszertani%20k%C3%A9pz%C3%A9s%20szak%C3%B6nyvei/iskolai_zaklatas.pdf (2023.04.05.)
- Buda Mariann és Péntek Enikő (2010): Csak játszottunk...! Az iskolai zaklatás és következményei. *Embertárs*, 8. 3. sz. 1-13. https://www.academia.edu/12869779/Csak_j%C3%A1tszottunk_Az_iskolai_zaklat%C3%A1s_%C3%A9s_k%C3%B6vetkezm%C3%A9nyei (2023.04.05)
- Buda Mariann, Kőszeghy Attila és Szirmai Erika (2008): Iskolai zaklatás – az ismeretlen ismerős. *Educatio* 17. 3. sz. 373-386.
- Budavári-Takácsi Ildikó (2011): *A konfliktuskezelés technikái*. Szent István Egyetem, Gödöllő.
- Coloroso Barbara (2014): *Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak. Óvodától középiskoláig: hogyan szakíthatja meg a szülői és a pedagógus az erőszak körforgását?* Harmat Kiadó, Budapest.
- Coloroso Barbara (2020): *Zaklatók, áldozatok, szemlélők: az iskolai erőszak*. Harmat Kiadó, Budapest.
- Cseh-Szombathy László (1995): A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására. In: Bakacsiné Gulyás Mária (szerk.): *A nevelés társadalmi alapjai*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Csepelyi Magda (2000): *Mobbing-Munkahelyi pszichoterror a grafológia tükrében*. General Press Kiadó, Budapest.
- DeLara, Ellen (2016): *Bullying Scars: The Impact on Adult Life and Relationships*. Oxford University Press, New York.
- Figula Erika (2004): Bántalmazók és bántalmazottak az iskolában. *Új pedagógia Szemle*, 50. 7-8. sz. 48-55. <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00083/2004-07-Mu-Figula-Bantalmazok.html> (2023.04.05.)
- Figula Erika, Margitics Ferenc, Pauwlik Zsuzsa és Szatmári Ágnes (2011): Iskolai erőszak: Az áldozat-, támadó- és provokatíváldozat-magatartásminta családszocializációs háttértényezői. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 12. 1. sz. 47-72. <http://real.mtak.hu/58130/1/mental.12.2011.1.4.pdf> (2023.04.05.)
- Frank Bozóki Eszter (2020). *A bántalmazónak, az áldozatnak és a szemtanúknak is fáj*. <https://yelon.hu/szuloknek/bullying/-a-szemtanu-fajdalma/> (2022.12.21.)
- Jármi Éva (2019): Az iskolai bántalmazás (bullying) megelőzése. *Educatio*, 28. 3. sz. 528-540.
- Kaucsek György (2014): *A munkahelyi pszichoterror okai, következményei, és javasolt ellenintézkedések*. <http://dospayer.hu/6216908> (2022.12.21.)
- Kaucsek György és Simon Péter (1996): Pszichoterror a munkahelyen. (Irodalmi áttekintés és az első hazai tapasztalatok) I. rész. *Humánpolitikai Szemle*, 7. 9. sz. 39-45.
- Kaucsek György és Simon Péter (2016): Pszichoterror a munkahelyen. In: Klein Sándor (szerk.): *Vezetés- és szervezetpszichológia*. Edge2000 Kiadó, Budapest.
- Klein Sándor (2012): *Vezetés- és szervezetpszichológia*. Edge2000 Kiadó, Budapest.
- Kónya Zoltán (2014): *Lélek az iskolában. Problémák és erőforrások A-Z*. Korunk Komp-Press, Kolozsvár.

- Leymann, Heinz (1990): Mobbing and Psychological Terror at Workplaces. *Violence and Victims* 5. sz. 119-126.
- Margitics Ferenc, Figula Erika és Pauwlik Zuzsa (2010): *Temperamentum, karakter és iskolai erőszak*. Élmény '94 Bt., Nyíregyháza.
- Marton Tamás (2006): Mobbing-, bullying-, pszichoterror-, szociális stressz a munkahelyen. *Munkaügyi Szemle*, 50. 7-8. sz. 41-48.
- Mazur Timea (2016): *A munkavállalókat fenyegető egyik legnagyobb veszély – A munkahelyi mobbing*. <http://docplayer.hu/35495568> (2023.01.03.)
- Mihály Ildikó (2003): Az iskolai terror természetrajza. *Új Pedagógiai Szemle*, 53. 9. sz. 75-80.
- N. Kollár Katalin és Szabó Éva (2017): *Pedagógusok pszichológiai kézikönyve II. kötet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Nagy Ildikó, Körmenyi Attila és Pataky Nóra (2012): A zaklatás és az osztálylégkör kapcsolata. *Magyar Pedagógia*, 112. 3. sz. 129-148. https://www.edu.u-szeged.hu/mped/document/1_Nagy_MP1123.pdf (2023.04.05.)
- Neprasková, Dominika (2020): *Ako spozná učitel' alebo rodič, že dieťa je obeť?* <https://eduworld.sk/cd/dominika-neprasova/4523/ako-zacina-sikana-je-prve-znakyspoznate-lahko> (2022.12.21.)
- Olweus, Dan (1999): Iskolai zaklatás. *Educatio*, 8. 4. sz. 717-739. https://epa.oszk.hu/01500/01551/00087/pdf/EPA01551_educatio_1999_4_717-739.pdf, (2023.04.05.)
- Ranschburg Jenő (2008): *Félelem, harag, agresszió*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Révész György (2007): Erőszak az iskolában. In: Péley Bernadette és Révész György (szerk.): *Autonómia és identitás*. Pro Pannónia, Pécs.
- Rose Ingrid (2010): *Az iskolai erőszak: tanulmány az elidegenedésről, a bosszúról és a jóvátételről*. Oriold Kiadó, Budapest.
- Séra László (2001): *Általános pszichológia*. Comenius Bt., Pécs.
- Siegler Anna (2020): Iskolai bántalmazás a diákok perspektívájából. *Iskolakultúra*, 30. 7. sz. 61-75. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00234/pdf/EPA00011_iskolakultura_2020_07_061-075.pdf (2023.04.05.)
- Twemlow, Stuart W., Fonagy Péter, és Sacco, Frank C. (2004): The role of the bystander in the social architecture of bullying and violence in schools and communities. *Annals of the New York Academy of Sciences*. DOI: [10.1196/annals.1330.014](https://doi.org/10.1196/annals.1330.014)
- Vajda Róza (2006): *A munkahelyi pszichoterror (mobbing) és a kapcsolódó szolgáltatások Magyarországon*. MoNa Alapítvány, Budapest.